

V. VALENTINAVIČIUS

T. ADORNAS IR VOKIEČIŲ FILOSOFIJA

Frankfurto prie Maino Sociologinių tyrimų institutui nestinga tarybinių filosofų dėmesio. To dėmesio rezultatai nevienalyčiai. Tyrinėjimai atlikti visapusiškai, bet skirtingi aspektai išsivaikščioję po skirtingus darbus. Daugiausia publikacijų susilaukė frankfurtiečių filosofijos socialinis aspektas, netgi jų įtaka konkrečioms Europos socialiniams judėjimams, daug tyrinėta T. Adorno estetika. Bendresnio pobūdžio darbų, jungiančių atskirų tyrinėjimų pastangas, nedaug, o ir tie patys dažniausiai apsiriboja santykio su marksizmu (arba marksizmo revizijos laipsnio) analize. Tuo tarpu santykis su marksizmu neišsemia šios filosofijos, todėl peršasi platesnis kontekstas — sąveikos su vokiečių klasikine ir šiuolaikine filosofija. Tarybinėje literatūroje yra darbų, nagrinėjančių G. Hegelio, gyvenimo filosofijos, egzistencializmo įtakas frankfurtiečiams, bet trūksta simultaniško šių įtakų vertinimo. Šio darbo tikslas — apibūdinti frankfurtiečių filosofinės mokyklos vietą filosofijos istorijoje, pamėginti nustatyti tą pagrindą, kuriuo įmanomas tokių skirtingų įtakų susijungimas.

Pati frankfurtiečių mokykla labai nevienalytė, derina savyje tokius vardus kaip H. Markūzė, M. Horkheimeris, J. Habermas, T. Adornas. Jų pažiūros kartais taip skiriasi, kad problemiškas atrodo mokyklos kaip visumos buvimas¹. Jeigu norime aiškintis frankfurtiečių vietą filosofijos istorijoje, parankesnis yra Teodoras Adornas (1903—1969) — visų pripažintas teoretiškiausiu solidžios filosofinės erudicijos frankfurtiečių protas. T. Adornas yra tipišką šios mokyklos atstovas, nes jo koncepcijoje įvairių filosofavimo tradicijų įtaka grynesnė, ne tokia atsitiktinė kaip kai kurių jo bendražygių darbuose. Kita vertus, T. Adorno pažiūrų kitimas gana gerai atspindi visos mokyklos evoliuciją, tiesa, be radikaliausių, jau nefilosofinių tos evoliucijos posūkių. J. Davydovas trumpai api-

¹ Plačiau apie frankfurtiečių tarpusavio santykius ir mokyklą kaip visumą žr.: Социальная философия Франкфуртской школы.— М., Прага, 1975; Новейшие течения и проблемы философии в ФРГ.— М., 1978.

būdina tą evoliuciją kaip perėjimus nuo „kritinės visuomenės teorijos“ prie pesimistinės istorijos filosofijos, nuo istorijos filosofijos prie „negatyviosios dialektikos“, nuo „negatyviosios dialektikos“ prie (neišvengiamai iš jos plaukiančio) politinio ekstremizmo². T. Adornas menkai dalyvavo „kritinės visuomenės teorijos“ kūrime (čia daugiausia reiškesi M. Horkheimeris) ir visiškai atsiribojo nuo J. Davydovo pabrėžto politinio ekstremizmo (paprastai siejamo su H. Markūze). Tuo tarpu „pesimistinės istorijos filosofijos“ ir „negatyviosios dialektikos“ etapuose T. Adorno indėlis lemiamas. Tuos etapus fokusuoja du visos mokyklos programiniai veikalai — „Švietimo dialektika“ (1947), rašyta kartu su M. Horkheimeriu, ir „Negatyvioji dialektika“ (1966).

„Švietimo dialektika“ skirta hėgeliškajai subjekto—objekto santykių vystymosi schemai tobulinti. Pasitelkę į pagalbą K. Marksą, M. Horkheimeris ir T. Adornas nustato, kad, norint pažinti daiktą, reikia jį padaryti, o padarymas yra valios primetimas. Žmogus žino tiek, kiek sugeba manipuliuoti daiktais. Pažinimas yra diktatūra gamtai arba socialinė spauda. Taip išnyksta ribos tarp gnoseologijos ir ontologijos, randama pagrindinė istorijos tema — Švietimo įkūnytą prievartos vystymasis. Filosofijos tikslas ir prasmė — panaikinti šią prievartą, išlaisvinti objektą iš subjekto diktato, iškovoti daiktui nepriklausomybę nuo sąvokos, konstruojamą konkretumą pakeisti pačiu konkretumu.

Tokia „pesimistinė istorijos filosofija“ neabejotinai turi gnoseologinį pamatą. Kultūros kaip eksploatatoriaus tema išvedama iš klasikinės subjekto—objekto poros, kurios tarpusavio santykius T. Adorno refleksija paverčia subjekto valios ir objekto pašyvaus priešinimosi varžybomis. Nepaisant to, galim aptikti klasikiniam filosofavimui būdingą reflektuojančio mąstymo judesį, kuris realybę papildė idealybės dimensija³. T. Adornas kritiškai nusiteikęs objektyvaus pažinimo atžvilgiu, bet iš principo jo galimumo neatmeta, reikią tik eliminuoti represyvų pažinimo pobūdį. Deja, neaišku, ką lieka, — „nerepresyvus“ pažinimas jau priklausė utopijos pasauliui.

Pasak M. Mamardašvilio, „klasikinė filosofija gerai ir visapusiškai išanalizavo ir išreiškė sąmoningą žmogaus poziciją pasaulyje (kartu su vėliau tapusiomis simptomu akivaizdžiomis ar paslėptomis jos antinomijomis)“⁴. Dvidešimtajame amžiuje sunku įsivaizduoti „sąmoningą žmogaus poziciją pasaulyje“. Susvetimėjimas, G. Hėgeliui buvęs „natūralia“ mąstymo sąlyga, T. Adornui tapo pagrindiniu proto priešu ir įkvėpėju. Jam susvetimėjęs, taigi apnuodytas, mąstymas yra buržuazinė chimera, įsibrovusi ir į jo paties — buržuazinės visuomenės atstovo — protą. Kova su susvetimėjimu šioje aklavietėje virsta mazochistiniu mėgavimusi „aki-

² Давыдов Ю. Н. Эволюция социальной философии Франкфуртской школы. — В кн.: Новейшие течения и проблемы философии в ФРГ, с. 220.

³ Sodeika T. „Valios žmogus“ ir jo „valios pasaulis“. — Кн.: Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje. V., 1984, p. 84.

⁴ Мамардашвили М. К. Классическая и современная буржуазная философия: Статья 1. Вопросы философии, 1970, № 12, с. 26.

vaizdžiomis 'ar paslėptomis antinomijomis". Mázochizmas nuoseklus ir pedantiškas. Nepraleidžiama nė menkiausia detalė, galinti pakankinti autorių ar skaitytoją. T. Adornas didžiuojasi savo pedantizmu kaip vokiško filosofavimo stiliumi. Kita vertus, pripažįsta šio iš esmės teigiamo bruožo tamsiąją pusę: „Visų sistemų pedantiškumas, pradėdant I. Kanto architektonikos sudėtingumu ir net G. Hėgelio sistema, nepaisant pastarojo programos,— *a priori* žymi neišvengiamą nesėkmę <...> Moljeras pirmas parodė, kad pedantiškumas yra pagrindinė buržuazinės dvasios ontologijos žymė“⁵. T. Adornas griauna tą ontologiją, todėl jo pedantizmas neva pozityvus.

Pedantiškas mąstytojas turi išnaudoti iki galo visas „sąmoningos žmogaus pozicijos pasaulyje“ refleksijos galimybes. Tokia „absoliuti“ refleksija daro racionalumą neskaidrų sau pačiam (antinomijos tampa akivaizdesnės), sistema virsta antisistema, dialektikos įpėdine lieka negatyvioji dialektika. „Tik neigimas yra vaisinga spekuliatyvi jėga“⁶. G. Hėgeliiui dialektika — vienintelis įmanomas būdas laikyti tikrovę protinga, o negatyvioji dialektika griauna patį protą. „Dialektika, prasidedanti sofistikoje, yra būdas griauti dogmatinius teiginius diskusijomis ir, kaip prokurorui ar komikui, priemonė stipriausius argumentus paversti silpniausiais“⁷. Abstraktaus neigimo bėdas T. Adorno koncepcijoje detalčiai nagrinėja I. Narskis⁸. Čia mums svarbu ne tiek neigimo abstraktumas ir jo socialiniai padariniai, kiek tai, kad negatyvumas apskritai siejasi su absoliučia refleksija, nepripažįstančia sau jokių ribų. Jei klasikinę filosofiją laikysime sąmoningos žmogaus pozicijos pasaulyje saikinga refleksija (prisiminkime, kaip I. Kantas apribojo mokslą tam, kad paliktų vietos tikėjimui⁹), tai kaip tik čia T. Adornas peržengia klasikinės filosofijos ribas. Kritinė filosofija gimsta refleksijos nekritiškumo sau pačiai sąskaita. Vadinasi, T. Adorną galime laikyti ne tiek G. Hėgelio sekėju, kiek naujahėgelininku, kurio koncepcijoje neigimas nebevaržomas bendros optimistinės krypties, o minties judėjimas — beribis. Į tokią koncepciją lengvai ir nepastebimai įsilieja „dievo mirties“ sukeltos problemos.

T. Adorno darbuose apstu A. Šopenhauerio ir F. Nyčės dvasios. Tai ir tiesioginės apologijos¹⁰, ir elegantiškos parafrazės, pavyzdžiui, kad ir F. Nyčės programinių šūkių inversijos, išbarstytos knygoje „Minima Moralia“: „šiapus malonumo principo“, „džiugus mokslas“, „gyvenimas negyvena“.

Matyt, neatsitiktinai ir T. Adorno, ir A. Šopenhauerio estetika yra muzikos estetika. Muzika čia yra „indiferentiška bet kokiai moralinei kvalifikacijai, vien į juslinio dirgiklio intensyvumą bei rafinuotumą orien-

⁵ Adorno T. Negative Dialectics.— New York, 1973, p. 21—22.

⁶ Ten pat, p. 28.

⁷ Ten pat, p. 330.

⁸ Žr.: Нарский И. С. «Негативная диалектика» Адорно и ее социальный смысл.— Вопросы философии, 1971, № 2.

⁹ Žr.: Kantas I. Grynojo proto kritika.— V., 1982, p. 47.

¹⁰ Pvz., Adorno T. Negative Dialectics, p. 376—381.

tuota forma, garso stiprumas, sąskambio energetika, neįprastas tembrų derinys, tik ritmo ir neapibrėžtos harmonijos traukai paklūstantis judėjimas" ¹¹. Priemonė be tikslo, kalbėjimas be pašnekovo — kaip tik šiomis savybėmis muzika pelnė T. Adorno palankumą, kartais peraugantį į pamaudumą. „Pažangi muzika neturi kito kelio, išskyrus priešinimasi savo pačios sustingimui, be duoklės vadinamajam humanizmui, kuris yra tikrai inhumanizmas kaukė. Atrodo, jos tiesą daugiau negu sugebėjimus turėti savyje pozityvią prasmę laiduoja bet kokios reikšmės organizuotoje visuomenėje neigimas; toje visuomenėje, kurioje muzika neturi vietos dėl savo sąmoningo tuštumo. Šiuolaikinėje situacijoje tai — ryžtingas neigimas" ¹². Turint galvoje, kad nuo A. Šopenhauerio laikų formalus muzikos charakteris bus dar paryškėjęs, tas toks tinkamas valios filosofijos estetikos objektas pasidarė dar tinkamesnis. T. Adornui muzika tapusi įkūnytu (tiesiogine žodžio prasme) neigimu.

Įdomu, kad dažnai remdamasis „gyvenimo filosofija“, T. Adornas visai nepakantus M. Heidegeriui. Polemika su pastaruoju persmelkia visą „Negatyviąją dialektiką“, ypač daug jam kliūva knygoje „Autentiškumo žargonas“ (1969). E. Solovjovas rašo, kad egzistencializmas Frankfurto mokykloje gyvuoja savo pirmąją banga, archaiškais formomis ir įnirtingai priešinasi bet kokiai modernizacijai ¹³.

Tarybinėje literatūroje daugiausia mėginama išsiaiškinti santykius tarp T. Adorno ir marksizmo. Tik polemikas įkarštis trukdo pastebėti T. Adorno marksizmo „archaiškumą“. Jeigu „hėgeliškojo momento“ reaktualizacija ¹⁴ padaroma ypatinga marksizmo rūšimi, tai ar ne logiškiau T. Adorną laikyti ne revizionistu, o tiesiog hėgelininku? Ir apskritai, T. Adorno „marksistiškumo“ perdėjimas tik maskuoja jo vietą filosofijos istorijoje, nepaaiškina, mūsų galva, esminio jo koncepcijos paradokso — taikaus G. Hėgelio ir A. Šopenhauerio sambūvio. Nors ir A. Šopenhaueris, ir F. Nyčė jau irgi vokiečių filosofijos klasikai, tai neišsprendžia prieštaravimo tarp jų ir G. Hėgelio. „Gyvenimo filosofų“ energijos šaltinis buvo opozicija G. Hėgeliumi, t. y. racionaliai refleksijai, o T. Adorno refleksija jau greičiau nesantūri. T. Adorno koncepcijoje išryškėja potencialūs klasikinio racionalizmo prieštaravimai. Norint jų išvengti, reikėjo tik laiku sustoti. G. Hėgelis mąstymo istoriją nuoširdžiai užbaigė savo sistema, o T. Adornas dialektinę mintį padarė visiškai nepriklausomą nuo bet kokių iš anksto nustatytų principų. Nekritiška pati sau refleksija yra neracionali, gnoseologinė dimensija lieka tiesiog iš tradicijos, prarandami objektyvumo kriterijai, dialektika tampa daugiaprasmišku sinonimu arba vėl pasidaro ginčo menu (daugiausia ginčo su savimi). Tokiomis sąlygomis G. Hėgelio ir A. Šopenhauerio pažiūros sudaro kažkokią neracionalią, bet vis dėlto visumą.

¹¹ Sodeika T. „Valios žmogus“ ir jo „valios pasaulis“, p. 88.

¹² Adorno T. The Philosophy of Modern Music.— New York, 1973, p. 20.

¹³ Соловьев Э. Ю. Экзистенциализм и Франкфуртская школа.— Вопросы философии, 1975, № 4, с. 70.

¹⁴ Бессонов Б. Н. Антимарксизм под флагом «неомарксизма».— М., 1978, с. 40—70.

Tikras tos visumos pamatas, atrodo, yra už filosofijos ribų. Dvidešimtojo amžiaus „absoliutas“—koncentracijos stovyklos—T. Adornui rūpi labiau negu G. Hėgelio grynumo išsaugojimas. Jam ir G. Hėgelis, ir buržuazinė kultūra apskritai yra fašizmo atsiradimo kaltininkai. T. Adorno įkvėptas, šią idėją yra išskėles (su tam tikra ironijos doze) Tomas Manas savo romane „Daktaras Faustas“. Visa nustelbiančia antifašistinė nuostata galbūt paaiškinama T. Adorno silpnybė filosofijos archaikai, nes dabartis artimesnė dujų kameroms (prisiminkime metodišką M. Heidegerio kritiką).

Paskutinis štrichas, teikiantis T. Adorno koncepcijai vieningumo ir autentiškumo, yra forma (meninės formos prasme). Filosofai visada skyrėsi savo stiliumi, bet mums rūpi ne individualus stilius, formalus filosofinio teksto prasmės atžvilgiu. T. Adorno stilius dažnai pats savaiame kuria teksto prasmę. (Beje, jau G. Hėgelio stilius—tam tikra prabanga, kurios iki tol filosofijai nereikėjo.) T. Adornas ieško savo stiliaus kaip menininkas modernistas, čia pat parodydamas, kad tokios pastangos tuščios. Meno ir filosofijos likimai „šviečiamojyje“ visuomenėje T. Adornui atrodo panašūs. Meno kūriniai trumpėja, oponuodami „klasikinio meno“ ilgumą ir orkestruotės turtingumą (tai buvo buržuazijos ekspansijos laike ir erdvėje išraiška). Filosofija taip pat trumpėja. Syki nustatęs (knygoje „Minima Moralia“), kad esė, kaip iš esmės kritinė forma, geriausiai tinka filosofijai, laikosi to visą gyvenimą, ir stambiausi T. Adorno veikalai—teminiai esė rinkiniai. Muzika irgi įkvepia formos paieškas. Viena jai skirta knyga objektą įkūnyja ir formoje—turi tris dalis: *Improvisationen*, *Vergegenwartigungen*, *Finale*, o knygos antraštė *Quasi una Fantasia*.

Patį T. Adorno kalba „tamsi“, daugiaprasmiška, prisodrinta aforizmų, inversijų, tiesiog šaradų, nuolatinės ironijos ir autoironijos, susilaukė specialių publikacijų¹⁵. Sunku sutikti, kad T. Adornas sąmoningai apgaudinėja skaitytoją, vilioja jį į visokius lingvistinius žabangus. Kita vertus, „neišspręsti tikrovės antagonizmai pasirodo meno kūrinyje kaip imanentinė jo formos problema. Tai, o ne objektyvūs momentai apibrėžia visuomenės ir meno santykį“¹⁶. T. Adorno kalbą galime priskirti meno pasauliui, tad tegul ši formulė ir paaiškina adorniškiosios kalbos ypatumų pagrindą. Pridursime tik tiek, kad kažkodėl T. Adorno kūryboje „neišspręsti tikrovės antagonizmai“ labai iškreipė vokiečių filosofijos istorijos proporcijas. „Imanentiškumo“ principas, jeigu jį taikytume filosofijos vystymuisi, nedviprasmiškai pažeistas. Vokiečių filosofijos tradicija praranda savo „imanentiškumą“ T. Adorno koncepcijoje, nes ji kuriama ne sprendžiant dabartinius tradicijos vidaus reikalus, bet, įkvėpta dvidešimtojo amžiaus absoliuto (fašizmo), traukiasi atgal, į filosofinę „archaiką“. Todėl filosofijoje atsiranda begalinė rezignacija, iš V. Ben-

¹⁵ Погорова В. А. Проблема языка в «негативной» философии Т. В. Адорно.— Вопросы философии, 1979, № 2.

¹⁶ Adorno T. *Gesammelte Schriften*.—Frankfurt am Main, 1970. Bd. 7, S. 10.

jamino paveldėta „neveiklumo dialektika“ ir „vienatvė kaip stilius“¹⁷. Vienatvė daugiau kalbama apie sociumą negu komunikaciją. Filosofija iškalbingiausia tada, kai nekalba. Filosofija prasmingiausia, kai nevaržo savęs jokia prasme. Bet... „nuosmukis netikroje visuomenėje — netikras“¹⁸.

T. Adornas — naujahėgelininkas, nors tai gal ir neatitinka mūsų amžiaus filosofinių interesų. Tas tartum iškritimas iš šiuolaikinės vokiečių filosofijos, nulemtas priežasčių, esančių už filosofijos, daro T. Adorno koncepciją eklektišką, sujungia kitados nesujungiamus filosofus — G. Hėgelį ir A. Šopenhauerį. Priedėlis „nauja“, tiksliau — transformacijos, kurias jis žymi, švelnina kontrastą, galutinai įveikiamą meninėmis priemonėmis.

Frankfurto prie Maino mokykla buvo populiari. Tas populiarumas dar ir dabar neišblėšęs. Neišblėšęs todėl, kad visada yra ir bus žmonių, kurie nekenčia fašizmo, ieško paspirties savo neapykantai ir filosofijoje. Filosofams T. Adorno darbai įdomūs, nes šiuolaikiniame teoriniame kontekste išlaiko klasikinės filosofijos statusą, yra konservatyvi opozicija filosofiniam modernizmui. „Reikia pripažinti, kad „neomarksistinės“ Frankfurto teoretikų idėjos tebėra reali ideologinė atsvara VFR įtakingoms M. Heidegerio egzistencinės ontologijos ir įvairių pozityvizmo formų (ne tik poperiškojo varianto) srovėms“¹⁹. Populiarumą palaiko ir principinis eklektizmo pranašumas pereinamojoje epochoje (arba „tarpuvaldyje“, kaip pasakytų A. Toinbis).

T. Adorno filosofija turi visiškai realų pagrindą, remiasi tikrais, neretai tragiškais išgyvenimais, kuriuos teikia bendrą visiems filosofams situacija. Kita vertus, ta filosofija realizuoja „nepiktnaudžiavimo egzistencija“ principą²⁰, t. y. nemėgina peržengti (transcendere) tos situacijos.

T. Adorno filosofijai adorniškai apibūdinti labiausiai tinka jo žodžiai, skirti menui: „Menas pasiėmė sau visą pasaulio tamsumą ir kaltę. Jo laimė — suvokti nelaimę, visas jo grožis — neigti savyje grožio iliuziją. Niekas nenori prasidėti su menu — nei asmenys, nei kolektyvai. Jis miršta neišgirstas, net be aido. <...> tai tebeskambantis skęstančiojo neverties šauksmas“²¹.

¹⁷ Adorno T. The Philosophy of Modern Music, p. 46.

¹⁸ Ten pat, p. 113.

¹⁹ Погоороу В. А. Философская ситуация в ФРГ и современный «неомарксизм». — В кн.: Критика современного «неомарксизма» [на материалах ФРГ]. М., 1981, с. 9.

²⁰ Adorno T. Minima Moralia. — Frankfurt am Main, 1962, S. 36.

²¹ Adorno T. The Philosophy of Modern Music, p. 113.